

О.Т.Гончар*

УКРАЇНОФІЛЬСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М.КОСТОМАРОВА У ДЗЕРКАЛІ ЙОГО ЕПІСТОЛЯРІЮ (СЕРЕДИНА 1850-х – ПОЧАТОК 1860-х рр.)

У центрі уваги автора статті – М.Костомаров у соціокультурному середовищі Російської імперії середини 1850-х – початку 1860-х рр. Крізь призму епістолярної спадщини відомого історика висвітлюється сприйняття інтелектуальною елітою його наукової та громадської діяльності на тлі «українського питання».

Постать Миколи Костомарова (1817–1885 рр.) в українській і російській історіографії водночас знакова та полемічна. Така доля діячів, що зробили вагомий внесок у культурно-наукову скарбницю України та Росії. Останні дослідження життя і творчості вченого доводять, що М.Костомаров усією душею був відданий нашій Батьківщині¹, хоча більшість його творів і були написані російською мовою. Подібна особливість його творчості, як і характер ученого та вся його сутність – причини неоднозначного сприйняття в інтелектуальному середовищі Російської імперії середини 1850-х – початку 1860-х рр. Це загальний висновок, який потребує деталізації.

Насамперед зауважимо, що окреслений період у житті М.Костомарова був складним і сповненим різноманітними подіями, але багато у чому й типовим для значної частини інтелектуальної еліти Російської імперії, яка була небайдужою до вирішення «українського питання» (під цим поняттям ми розуміємо сукупність суспільно-політичних, громадських, культурних та наукових чинників, які впливали на існування українського народу в складі імперії). Найгострішим було мовне питання, і до його розв'язання долучився М.Костомаров. Вихід цих проблем на суспільно-політичну арену відбувся не сам по собі, актуалізувавшись на тлі загальноєвропейської лінгвістичної революції, тобто процесу становлення національних мов як ознаки формування модерних націй в Європі XIX ст.

Щодо М.Костомарова, то вчений на той час через участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства ще перебував на засланні у Саратові. Проте не припиняв своєї наукової діяльності. Крім написання праць з історії України, він обдумував шляхи подальшого розвитку українського народу, обговорюючи це питання з колегами. Доречно зауважити, що коло спілкування було досить широким: від місцевого саратовського оточення до інтелектуального середовища всієї Російської імперії. Промовистим є його листування з відомим російсько-українським письменником і публіцистом Г.Данилевським. Зокрема, у листі від 16 лютого 1854 р. М.Костомаров, дякуючи за надіслану йому збірку степових казок, радив писати такі твори народною мовою. Він пояснював, що ніколи не бажав дати українській літературній мові такого розвитку, щоби зовсім витіснити «общерусский язык», проте вважав, що народний побут слід описувати відповідною мовою. Використовуючи російську, автор мимоволі впадатиме у «книжність», натомість, вивчивши народну мову, можна точніше передати те, що відчуває народ. «Довести до певного рівня розвитку українське нареччя необхідно для спільної нашої слов'янської історії й філології. Український елемент з минулим окремішнім життям складає найважливішу частину нашої російської історії: він не

* Гончар Ольга Трохимівна – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

зрозумілий без знання мови, а щоби надати йому можливість цього знання, потрібно привести його в упорядкований стан, подарувати йому деяке літературне значення»².

Тим часом у Російській імперії відбулися зміни – до влади прийшов імператор Олександр II, розпочався період «відлиги» й «українське питання» знову вийшло на арену, поки що наукову. Досить згадати диспут двох відомих учених – росіянина М.Погодіна й українця М.Максимовича – щодо прав «великоросів» і «малоросів» на києворуську спадщину, матеріали якого було опубліковано на шпальтах часопису «Русская беседа» у 1856–1857 рр. М.Максимович звернувся до М.Погодіна з «Филологическими письмами», в яких заперечив його відому теорію, що, нібито, населення Київської Русі було «великоросійським», а «малороси» прийшли на цю територію лише після татарської навали. М.Максимович наголошував на українському характері культури Русі, проте не міг відкрито про це сказати, тож змушений був виступити за рівноправність «малоросійського нарiччя» з «великоросійським». Натомість М.Погодін називав це претензіями на те, що «належить нам (росіянам – О.Г.) здавна»³, обстоюючи провідну роль «великоросійського племені». М.Максимович же висловлювався за рівноправність, проте не відкидав єдності трьох «російських племен – великоросійського, малоросійського і білоруського».

На перший погляд, ця дискусія мала суто науковий характер. Її матеріали, опубліковані у слов'янофільському журналі, були переобтяжені складною лінгвістичною термінологією, не викликаючи у пересічного читача особливих емоцій. Проте вже сам вихід подібної проблеми на суспільну арену провіщав майбутній серйозний суспільно-політичний конфлікт, що було типовим історичним явищем для початкового етапу формування європейської нації.

Поширення інтересу до українського культурного феномену у Російській імперії було назване «українофільством». На думку російського дослідника О.Міллера, еволюція українофільства поєднала два зразки подібних європейських рухів, а саме – «образи, символи і тексти» взято у поляків, а характер руху щодо необхідності лінгвістичної емансипації – у чехів. Тобто, українофільство набуло чеської стратегії з польськими засобами досягнення мети. Важко заперечити О.Міллеру у такому трактуванні. Додамо лише, що в будь-якому випадку українофільство мало свої особливості, пов'язані з багатьма факторами, у т.ч. політичними, етнічними та суспільними. Погоджуємося також із думкою О.Міллера, що суспільно-політичні події щодо мовних претензій українців яскраво відображені у приватному листуванні другої половини 1850-х рр. Уже в 1857 р. П.Куліш писав Г.Галаганові про свої наміри створити у Петербурзі україномовний журнал. Потрібно було лише знайти необхідну матеріальну базу, щоби «свідомі люди», взираючись на чехів і сербів, створили літературну мову⁴.

Подібний дух притаманний приватному листуванню М.Костомарова з прихильниками українського руху. Для нього зі вступом на престол імператора Олександра II на небосхилі ненадовго засяяла зірка свободи. Наприклад, у листі до Т.Шевченка 28 жовтня 1857 р. натхненно писав «братові любому, друзяці щирому, співаці славному, вірному товаришеві незапам'ятної пригоди 1847 року»⁵, що дякує Господові за звільнення друга і пам'ятає їх зібрання разом із В.Білозерським, О.Навроцьким, С.Сераковським. М.Костомаров ділиться з Т.Шевченком радісним настроєм, що вже «час змінився, цар – дай Боже йому здоров'я і довгого царствования – не забороняє нашої мови; тепер процвітає рідне слово». Відтак він закликає давнього і дорогого друга «зняти з себе наслідок терновий вінець і в чесній старості доживати віку,

веселячи і повчаючи на все добре кобзою [...] голосною земляків [...] та одбираючи після смерті вічну славу»⁶. Як бачимо, М.Костомарова переповнювали почуття гордості за рідну мову та її славних представників, слава яких, як він передрікав, буде вічною. У цьому історик був далекоглядним. У піднесеному настрої він узявся до складання програми дій. Але ейфорія, яка охопила вченого після заслання, була недовгою. Повернувшись за кілька місяців до Петербурга, щоб посісти кафедру в імператорському університеті, він потрапив у вир імперської суспільно-політичної ситуації.

За довгих десять років заслання любов М.Костомарова до України не тільки не згасла, але й зміцнилася разом із твердою вірою у велике майбутнє українського народу. Як патріота вона надихнула вченого на активну діяльність, спрямовану на незалежний розвиток самобутньої української культури та науки. Він знаходить підтримку у давніх друзів. Про це ми дізнаємося з його листування з Т.Шевченком 1857–1859 рр. Зокрема, учений ділиться своїми роздумами з приводу народної просвіти рідною мовою, видання навчальної літератури, а саме «Букваря» і «Граматки», та перекладу українською мовою Євангелія⁷.

Своєю чергою, Т.Шевченко у листуванні зі знайомими відзначав бурхливий розвиток української літератури під орудою його соратників по Кирило-Мефодіївському братству. Так, у листі від 27 жовтня 1858 р. до князя В.Долгорукова він писав: «Знайшов людей, які, підпавши під гнів правительства одночасно зо мною, тепер працюють для загального добра на літературному полі. Це М.Костомаров і П.Куліш, яким у 1847 році заборонено було друкувати їхні твори»⁸.

Отже, М.Костомаров одним із перших порушив питання необхідності підготовки і видання підручників українською мовою, оскільки україномовні недільні школи, які виникли ще у 1859 р., відчували гостру потребу у навчальній літературі. І хоч ці заклади проіснували недовго (до травня 1862 р.), проте справа не закінчилася забороною – вона перейшла на шпальти періодичних видань і широко обговорювалася М.Костомаровим та його однодумцями й опонентами. Відповідаючи на закиди, що Святе Письмо не повинно бути перекладене на «грубе, бідне і карикатурне наріччя», історик у передовій статті до травневої книжки «Основи» наголошував на великих досягненнях українського письменства, яке взяло від народу багато доброго. На думку М.Костомарова, українська мова має стати «провідником загальнолюдської просвіти», щоби народів не було потреби вивчати чужу мову, адже це може спричинити смерть народної просвіти і самого народу⁹. Тоді ж М.Костомаров оприлюднив програму народної просвіти (докладніше розглянемо її нижче) й відновив справу українського книговидання, у т.ч. підручників. Спільними зусиллями було надруковано «Щотницю» О.Кониського, «Оповідання зі Св. Письма» С.Опатовича, «Арифметику» Д.Мороза тощо. У спогадах останнього про М.Костомарова наводиться цікавий лист, в якому історик пише, що О.Кониський, перебуваючи на засланні у Вологді, написав посібник з арифметики для народної освіти. Щодо підручника Д.Мороза, то М.Костомаров спромігся посприяти в оцінці його професором астрономії Д.Савичем – своїм товаришем по Кирило-Мефодіївському братству. Крім того, учений цікавився, що у цьому плані друкується у Києві й пропонував порадитися, щоби «ми одно другого не перебивали і одні другим на перешкоди не становились». Він намагався розподілити сили Києва та Петербурга у намірах підвищити рівень освіти українського народу, а також просив збирати необхідні кошти на підручники у Києві¹⁰.

Усе це стало можливим завдяки відносній ліберальності російської влади. Багато заборон було знято, але така ситуація була тимчасовою. Як тільки поляки заявили про свої наміри приєднати «креси» до Царства Польського і почали запроваджувати у Західному краю латиницю для друкування книг місцевою мовою, то реакція влади була миттєвою. Тривогу підняли галицькі русини, які вбачали у цьому не тільки небезпеку латинізації, а й примусового покатоличення. Влада одразу відреагувала, і з розповсюдженням українських книг на латиниці було покінчено (1859 р.). Україномовні книжки дозволялося друкувати лише кирилицею¹¹.

Відзначимо, що чиновники неоднозначно ставилися до нових порядків. Представники старого миколаївського режиму все-таки відстежували випадки, коли українська інтелігенція висловлювала свої «сепаратистські настрої». Особливо прискіпливо зміст україномовних творів розглядали цензори. І хоч вони не мали законних підстав для заборон, проте фіксували такі випадки у своїх донесеннях Священному Синодові, III відділенню, міністерству народної просвіти й т.п., але це не справляло визначального впливу на розвиток української літератури. Тобто, друга половина 1850-х рр. стала прихованим етапом розвитку українофільства й «лінгвістичного питання» зокрема.

У цей період М.Костомаров лише обдумував шляхи розвитку української мови й літератури та підвищення культурного рівня народу. Після заслання він здійснив довготривалу поїзду за кордон, відвідавши Австрію, Італію, Польщу, Швейцарію, Швецію, Чехію¹². По-перше, він потребував відпочинку. По-друге, бажав дізнатися, чим живе Європа. По-третє, вчений мав нагоду зайнятися омріяними науковими пошуками, відвідував європейські бібліотеки та архіви, зібрав величезну кількість документів та матеріалів. Насамкінець, він обдумував свої плани щодо подальшої діяльності. Про це знаходимо відомості у листуванні його з письменником Д.Мордовцем¹³.

Необхідно зазначити, що Микола Іванович одразу після свого звільнення почав отримувати пропозиції щодо викладання російської історії в університетах. Зокрема, у 1857–1858 рр. він подав відповідне прохання та за рішенням ученої ради був обраний екстраординарним професором Казанського університету, але через відмову з боку міністерства народної просвіти так і не здійснив свого наміру. Восени 1859 р. дозвіл усе-таки було отримано й у листопаді того ж року він був затверджений професором Петербурзького університету. Ця подія визначила остаточне місце проживання та активної діяльності М.Костомарова до самого кінця його життя.

Загальна тональність епістолярію історика цього періоду свідчить, що він був задоволений, адже Петербург кінця 1850-х рр. став осередком інтелектуальної еліти, яка складалася з росіян та українців, що були небайдужими до українського лінгвістичного питання. Взагалі, петербурзький період діяльності М.Костомарова – найяскравіший, найбільш плідний та найскладніший у його житті. Справа в тому, що вчений тоді вже був досить зрілою людиною, яка пережила період репресій і заслання; наукові інтереси були повністю сформовані, але ще нереалізовані. Тому історик, не бажаючи залишатися осторонь подій, мимоволі зайняв активну громадянську позицію, хоча понад усе й прагнув займатися суто науковими дослідженнями. Він повернувся в дещо іншу суспільно-політичну ситуацію, яка вимагала нових підходів до історичних студій. Для досягнення своєї мети вченому необхідно було пристосовуватися до нових обставин.

Зазначимо, що українські землі в окреслений період перебували у російській імперській та польській асиміляційних орбітах. Історично під польський вплив

потрапили такі регіони, як Правобережна Україна й Галичина. Відкриття польськомовних початкових шкіл та виховання молоді у відповідному дусі не дало очікуваних результатів. Тоді було вирішено вдатися до латиниці при друку українських текстів та активно перешкоджати поширенню теорії «общерусскости», закликаючи до розвитку української літературної мови.

Російська імперська політика дещо відрізнялася. Насамперед вона визнавала селянство Західного краю економічною власністю місцевого польського дворянства, але відмовлялася визнати його культурною та національною його власністю. До українсько-польсько-російських стосунків і ролі у них М.Костомарова ми повернемося пізніше. Тут доцільно наголосити, що до 1862 р. закиди про українську автономність у Росії сприймалися як прояв т.зв. «регіонального патріотизму», рудимент, що незабаром зникне. Загроза українського націоналізму в модерному значенні цього слова імперію поки що не хвилювала. Загалом у середовищі самих українців існувало дві ідеї щодо майбутнього: перша – автономія України, друга – невіддільне існування українців і росіян. Дискусія точилася головню на шпальтах періодичних видань, а декілька зацікавлених спостерігачів намагалися розпалити конфлікт або ж просто стежили за розвитком подій. III відділення аналізувало різні погляди. Зрозуміло, що друга ідея однозначно схвалювалася, перша – насторожувала, але миколаївська доба скінчилася, тому й конкретні запобіжні заходи не вживалися¹⁴. Таким чином, склалися більш-менш сприятливі умови для культурного розвитку українського народу.

У колі українофілів сформувалася ідея популяризації української літератури і мови. Для цього був потрібен друкований орган, ідеєю створення якого опікувався В.Білозерський та П.Куліш. Із листа М.Костомарова до Т.Шевченка від 2 серпня 1859 р. дізнаємося, що підготовка вже йшла. Зокрема, він пише, що, від'їжджаючи до Києва, В.Білозерський просив, «щоб думали об його журналі і готовили, що можна»¹⁵. Очевидно, останній був натхненником нового українського видання, а М.Костомаров, Т.Шевченко та ряд інших, підтримуючи цю ідею, допомагали її реалізовувати. Так, у листі до М.Семевського М.Костомаров згадував, як у 1859 р. досить часто бачився з Т.Шевченком – один або два рази на тиждень. Під час зустрічей вони спілкувалися на різноманітні літературні теми, читали один одному свої твори, а потім їх обговорювали. Т.Шевченко навіть залишав М.Костомарову свої рукописи для першопрочитання, покладаючись на високий літературний хист останнього. Також разом вони відвідували салон графа Ф.Толстого, де збиралася культурна еліта Петербурга¹⁶.

Роль М.Костомарова у підготовці «Основи» була величезною. Обдумавши стратегію видання, він визначив для себе основні завдання, серед яких найважливішим була боротьба з ворогами української мови, які не визнавали її самобутність і намагалися за допомогою різних «теорій» звести її до рангу «наріччя» – чи то російської, чи то польської мов. Запорукою успіху було згуртування навколо часопису фахівців з української мови. Тому М.Костомаров звернувся по допомогу до представників «красного письменства». Так, у листі до О.Котляревського він писав: «Олександр Олександровичу! Необхідно написати велику, вчену, філологічну статтю, де показати, що південноруське наріччя є самобутня мова, а не органічна суміш російської з польською. Це необхідно: від цього залежить успіх нашої справи»¹⁷.

До підготовки необхідних публікацій М.Костомаров намагався залучити всіх українознавців, покладаючись у першу чергу на щирих приятелів. У цій важливій справі він не міг не звернутися до свого саратовського друга Д.Мордовця. Зокрема, у листі від 28 липня 1859 р. він з радістю повідомляв,

що у Петербурзі видаватиметься журнал, присвячений історії, географії, етнографії, літературі, господарській діяльності та іншим сферам знань про Україну. М.Костомаров запросив письменника взяти участь у часопису, а саме написати статтю про поволзькі колонії, де проживали українці (час заснування поселення, спосіб ведення господарства і сучасний стан)¹⁸. Тобто, Микола Іванович добре орієнтувався у наукових зацікавленнях авторів і, залучаючи їх до співробітництва, наперед знав, який «продукт» може отримати від них.

Щодо Д.Мордовця, то він від саратовського періоду перебував під науковим впливом М.Костомарова. Так, наприклад, останній помітив інтерес друга до повстання Пугачова ще коли вони працювали разом в архівах Саратова, Царицина і Петровська. Уже перебуваючи в Петербурзі М.Костомаров наполягав, щоб той не полишав студій. Він навіть віддав йому свої матеріали, знайдені в ті часи. Визнавши дослідницькі здібності Д.Мордовця, М.Костомаров доклав багато зусиль, щоби перевести його до Петербурга, залучивши до цієї справи інших своїх знайомих – В.Ламанського, Г.Кушелева-Безбородька, О.Піпіна. Д.Мордовцю пропонували працювати у відомих часописах, зокрема, редакція «Русского слова» хотіла надати йому місце завідуючого історичним відділом. Проте М.Костомаров продовжував підтримувати друга, передаючи до Саратова нові видання. Так, наприклад, він надіслав «Кобзар» Т.Шевченка та свою працю «Начало Руси».

З'явившись у січні 1861 р., журнал «Основа» одразу перетворився на сцену боротьби за український культурний феномен, на яку виходили найактивніші захисники української ідеї й вільного розвитку нашого народу. Основний тягар, як було зазначено вище, узяли на себе В.Білозерський, П.Куліш, Т.Шевченко й, звісно, М.Костомаров – давні приятелі, однодумці, пов'язані минулим членством у Кирило-Мефодіївському братстві. У програмній статті зазначалося, що журнал присвячується вивченню земель, населених українцями, і сусідніх з ними територій – Бессарабії, Криму й т.п. Часопис був відкритий для творів українською й російською мовами¹⁹. На перше місце виносилося питання практичного використання мови, у т.ч. й викладання та навчання у початкових школах. Про це писали М.Костомаров, П.Куліш і П.Чубинський.

Справи в редакції «Основи» йшли успішно, але її покинув Т.Шевченко. Смерть поета сколихнула не тільки Петербург, а й всю інтелігенцію Російської імперії. 1 березня 1861 р. М.Костомаров, перебуваючи в глибокому сумі, писав до Д.Мордовця: «Вчера погребоша козака Тараса и плакахуся по нем вси людие...». Причин смерті, на думку М.Костомарова, було кілька. Дванадцятирічне заслання відірвало Кобзаря від освіченої публіки. Повернувшись до Петербурга, він став шалено популярним, проте залишався самотнім. Невдалі спроби одружитися призвели до захоплення алкоголем «в богатырських розмірах», а, відтак, замкнутість і занурення у власні проблеми супроводжували його до останнього дня. Хвороба легенів, т.зв. водянка, звела зі світу «душу прекрасну, поетичну і народну». Далі М.Костомаров описував похорон Т.Шевченка й повідомляв про наміри перевезти його в Україну згідно із «Заповітом»²⁰.

Повертаючись до питання діяльності «Основи», зауважимо, що завдяки зусиллям багатьох людей справа йшла успішно. Проте успіх видання був тимчасовим. Д.Мордовець спостерігав за роботою редакції з публікацій та за листуванням із М.Костомаровим. Той писав, що спад «Основи» пов'язаний із внутрішніми проблемами редакції. Перша – це конфлікт П.Куліша та В.Білозерського з приводу різних поглядів на пропоновані до друку твори.

Так, наприклад, повість Марка Вовчка «Три дні» П.Куліш уважав «нижче всякої критики», натомість В.Білозерський нею захоплювався. Очевидно, таке протистояння було наслідком сімейної драми – розлучення П.Куліша з сестрою В.Білозерського²¹. Сам М.Костомаров намагався підтримувати нормальні стосунки з обома, але побутовий конфлікт із В.Білозерським стався. У листі до Н.Білозерської, яка тоді була його особистим секретарем, він шкодував, звинувачував у всьому свою запальність і висловлював повагу до В.Білозерського²².

Деякі подробиці внутрішніх та зовнішніх проблем часопису знаходимо у листуванні М.Костомарова з Надією Василівною Тарновською (1820–1891 рр.) – сестрою визначного громадського і культурного діяча, етнографа, колекціонера В.Тарновського (старшого), яка перебувала у дружніх стосунках із М.Костомаровим. Так, 24 липня 1862 р. останній писав, що з В.Білозерським помирився, але не може пробачити, що той «паскудно веде свою “Основу” – запізнюється, правда, однак, що винна не стільки ж цензура, скільки його лінь і неохайність». Крім того, навколо журналу постійно плетуться інтриги, відшукуються політичні організації, які нібито пов'язані з пожежами, що відбуваються у Петербурзі. На думку М.Костомарова, це лише привід. Шукати причину потрібно у поточній суспільно-політичній ситуації: «Лібералізм у тисячі різноманітних форм, починаючи від легкого засудження руху уряду до потворних теорій безбожжя, безвладдя, безпліюбності і безхудоності». У цьому ж посланні він повідомляє про арешт М.Чернишевського, який, на його думку, «невідомо чим згрішив»²³. Тут ми бачимо, що М.Костомаров виступає проти насилля у будь-якому вигляді. Для нього прийнятна сильна, але милосердна влада. Безперечно, такі тези демонструють присутність романтичних уявлень у світогляді вченого. Також це дає підстави стверджувати, що надії на компроміс із владою з'явилися у М.Костомарова не наприкінці життя, як вважали його сучасники, наприклад М.Драгоманов²⁴, а значно раніше.

Цікавим видається погляд В.Білозерського на конфлікт із М.Костомаровим. У листі від 29 грудня 1862 р. до Г.Данилевського, який своєю чергою написаний на звороті листа М.Костомарова до В.Білозерського, останній демонструє причину конфлікту у відстоюванні першим, насамперед, своїх фінансових інтересів. Василь Михайлович пояснює неспроможність «Основи» заплатити М.Костомарову бажаний гонорар і своє нерозуміння позиції відомого історика у поєднанні з любов'ю до України, на благо якої він просить віддати кошти. Проте В.Білозерський не ображається на М.Костомарова, і, як зробив би це кожен українець, пробачає «гарячу душу», оскільки не бачить сенсу розпалювати конфлікт, адже постраждає велика справа²⁵.

Паралельно з виходом «Основи» з'являлися й інші україномовні видання. Так, на початку 1862 р. у Петербурзі й Москві можна було придбати шість різних українських букварів, у т.ч. П.Куліша та Т.Шевченка. Початкове навчання місцевою мовою запроваджувалося досить мобільно у зв'язку з антикріпосницькою реформою, яка висвітлила нагальні проблеми народної освіти. На шпальтах «Основи» це питання широко обговорювалося, декілька матеріалів написав і М.Костомаров, зокрема, статтю «Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке»²⁶. У ній історик висловив сподівання на відродження української мови й літератури, пишаючись при цьому силою слова, подарованого народові П.Кулішем, Т.Шевченком та іншими представниками «красного письменства», а також підкреслив, що особисто сприятиме поступальному рухові українського народу на шляху до європейського рівня народної освіти. М.Костомаров уважав, що починати потрібно з

виховання та навчання дітей найнижчих прошарків населення зрозумілою й рідною мовою та закликав присвятити цій високій меті діяльність інтелектуальної еліти й всіх тих, кому небайдужа доля України. Це завдання ставило перед собою ще Кирило-Мефодіївське братство, тож історик бажав довести почату справу до логічного завершення. На думку М.Костомарова, для початкового навчання необхідна, окрім «Граматки», коротка священна і церковна історія, катехізис, життєписи улюблених народом святих, збірники їх настанов та пояснення богослужінь. Проте потрібні не лише релігійні книжки, але й водночас посібники з природознавства, арифметики, граматики рідної мови, а також початковий курс правознавства. Що ж стосується історії, то вчений радив запроваджувати цей курс дещо пізніше, коли дитина вже матиме певний запас знань, адже розібратися у складних історичних проблемах може лише освічена людина. Як бачимо, історик розробив досить логічну та послідовну програму народної просвіти, закликаючи при цьому українських письменників і громадських діячів на ділі «заявити свою любов до народу»²⁷.

Порушуючи життєво важливе для українського народу питання, історик наразився на критику з боку своїх численних опонентів – захисників «державницької ідеї» та «цілісності» Російської імперії, тому у власних працях не раз наголошував на неполітичності цього процесу. М.Костомаров ніколи не був прибічником радикальних змін і вважав, що сильним є лише та держава, котра не принижує жодного народу, дає можливість вільного розвитку, відкидаючи при цьому окремішність України як державного утворення.

Ученого одразу ж звинуватили в «українському сепаратизмі». М.Костомарову довелося «відбиватися», але це було непросто, оскільки він переслідував єдину мету – не нашкодити розпочатій справі. Історик декілька разів виступав у пресі, пояснюючи, що дбає лише за народну просвіту, тому й порушує питання про збір коштів на видання літератури українською мовою.

Але конфлікт у пресі розгорівся не лише через праці вченого. Причиною цього був ряд публіцистичних виступів на шпальтах «Основи», в яких висловлювалася думка про національно-репрезентативну і символічну роль української мови. Функції, які до того вона виконувала, а саме виступала засобом висвітлення у художній літературі регіональних особливостей українців, підвищення загального рівня їх освіченості, відійшли на другий план і розцінювалися як початковий етап повної емансипації мови, що потягне за собою і державний суверенітет.

Убачаючи велику небезпеку цілісності держави у піднесенні розвитку національних мов народів, що населяли Російську імперію, зокрема українського, влада вирішила застосувати «об'єднавчий» принцип російщення. Провідна роль при цьому відводилася інтелектуальній еліті, яка повинна була пропагувати ідею «общерусскости» й важливість російської мови як «общерусского средства общения». Захисникам української ідеї доводилось розриватися між своїми переконаннями та законами Російської імперії. Зацікавлених у розвитку української літературної мови україно- та російськомовній інтелігенції, яка проживала на території різних державних утворень, досить складно було консолідувати свої зусилля. Епістолярна спадщина М.Костомарова реально відображає багатогранні наукові та громадсько-політичні процеси цього періоду, а також взаємовідносини між опонентами. В одному з листів М.Костомарова до О.Кониського кінця 1862 р. він висловлював бажання швидше побачити «Щотницю» і давав поради щодо деяких мовних особливостей підручника. Наприклад, учений радив не перекладати усталені терміни на кшталт «перпендикуляр – сторчак» або «паралельні лінії – поручники». «Се – нісенітниця! – писав М.Костомаров. – Краще дати

його народові таким, яким воно є у других, а не таким, яким Вам хочеться, щоб воно було». Крім того, він закликав до активної діяльності зі збору коштів, розуміючи важливість економічного важеля у залученні до справи якомога більшої частини суспільства. Зокрема історик наголошував на необхідності розгорнути справу по Україні, у т.ч. і в Полтаві, збираючи по рублю, «щедро нагородити тих, що працюватимуть для народної освіти»²⁸.

Проте, попри всі намагання М.Костомарова прискорити процес, виникали перешкоди на кожному його етапі. Гарячі дискусії у пресі супроводжували справу і значно зашкодили підготовці народних підручників. Наприкінці 1862 р. почалися перші арешти учасників українофільського руху. М.Костомарова це неабияк хвилювало, оскільки він уже мав сумний досвід 1847 р. У листі до засланого у Вологду О.Кониського він наголошував, що шліфування правопису не має такого значення, що це справа другорядна, коли йдеться про народну освіту. Важливо інше – велика кількість літератури вже була надрукована т.зв. кулішівкою, почала складатися певна традиція і «стала громада до єдиного привчатись», тому не потрібно здійсмати галас у суспільстві, аби не зашкодити загальній справі. «Складаймося по копійчині, громада – посполство, маємо творити та будувати. Вішня буде слава, що посполство вдруге вирятусь предківську святиню», – писав історик²⁹.

М.Костомаров намагався з'ясувати причину арешту, щоби допомогти швидше визволити товариша, проте діяти занадто активно й відкрито не наважувався. У листі до В.Гнилосирова він повідомляв, що не володіє інформацією про подробиці арештів через те, що не має зв'язків ані з таємною поліцією, ані з В.Білозерським, ані з Петропавлівською фортецею. Розмовляв лише зі А.Стороженком, але й той нічого не знає. У такій складній ситуації М.Костомаров прагнув продовжувати справу: «Коли матимете случай зібрати що-небудь, пришліть швидше, то треба, щоб хто взяв на себе в кожному уїзді продавати книжки між народом. Коли б то просить більше: тоді б пішло діло і книжки б надрукували і школи завелись би, а народність наша піднеслась і вже не пропала. Діло велике і приложіть руки і розум, і серце». Він також шкодував про закриття «Основи» як органу українського руху і бачив вирішення проблеми у пошуках коштів на відкриття нового видання. Історик визнавав основною перешкодою справі байдужість заможного прошарку населення до долі свого народу³⁰.

А тим часом арешти тривали. У лютому 1863 р. стурбований М.Костомаров писав: «О, лихо, та й годі! От і працуй, як знаєш, і турбуйсь, коли вас з України по Вологдам та по Вяткам розсилатимуть. Тепер не той час, щоб у ссилку грати; треба дома сидіти нишком та працювати. Народна освіта – от наше діло, от чого нам треба добиватись, а з правительством треба у ладу якомога жити, пам'ятаючи пословицю: “Мовчи, язичку, кашки дам”. Найбільш треба о тім старатись, щоб правительство на нашу справу вовком не поглядало, щоб не лякалось ані бунтів, ані якогось там сепаратизму та не мішало в нашої мові народові науку викладати. А то що за користь, як вас порозсилає, а народну мову почне нівечить. Ви там собі на чужині знидитесь, а на Україні народна справа як свічка стає. Пожалійте свій народ, панове, кожна така ссилка йому серце вражає»³¹. Як бачимо, учений прагнув застерегти товаришів від радикальних дій і не тільки тому, що побоювався арешту, а й тому, що бачив реальну загрозу успішному розв'язанню «українського питання». Відчувається, що надія на успішність справи у М.Костомарова не згасла.

Влада продовжувала пильно наглядати за діяльністю українофілів. Особливу увагу привертала справа збору коштів на українські книжки. Інформація про це сходилася до Петербурга з різних регіонів імперії. Ініціатива

та активність М.Костомарова досягла навіть Закавказзя. Зокрема, директор училищ Закавказького краю О.Кулжинський у листі до шефа жандармів В.Долгорукова писав: «Невже не можна утримати неспокійного Костомарова від його сепаративних задумів?»³².

Один з ідейних опонентів історика в питанні української мови – М.Катков – теж збирав докази «сепаратистських дій» М.Костомарова. Так, 6 квітня 1863 р. у Петербурзі відбувся літературно-музичний благодійний вечір, в якому взяли участь К.Бестужев-Рюмін, В.Каховський, М.Пом'яловський та М.Костомаров. Доповідь останнього публіка кілька разів переривала бурхливими оплесками³³. Дізнавшись про вечір, М.Катков в одній зі своїх статей у газеті «Московские ведомости» запропонував історикові свою «допомогу» у зборі коштів на розвиток «провансальського жаргону у Франції або ж нортумберлендського – в Англії»³⁴. Цілком очевидно, що формування фонду для публікації україномовних книг ішло успішно, тому-то опоненти всіляко намагались знівелювати саму його ідею, порівнюючи українську мову зі зникаючими діалектами європейських мов. Але коли справа дійшла до українського перекладу Євангелія, то влада зробила все можливе, щоби він не був опублікований.

Захист М.Костомаровим права української мови на існування викликав спротив не тільки імперських чиновників, а й представників російської еліти. Багато хто з оточення вченого не розумів його зусиль. Зокрема, листи до графині А.Блудової ілюструють його роздуми з цього приводу³⁵. Тут М.Костомаров висловив власний погляд на логіку розвитку подій щодо української мови. Як він зазначав в «Автобіографії», його ідея про федеративне начало Русі змусила декого захвилюватися, що він намагатиметься перенести її на сучасність і майбутнє. Але відкрито звинуватити його ніхто не насмівлювався, оскільки підстав для цього не було³⁶. Статтю «Две русские народности»³⁷ часопис «Русский вестник» назвав «позорною», оскільки великодержавна верхівка сповідувала ідею «національної єдності». Звинувачення в «українському сепаратизмі» посипалися на історика після Польського повстання 1862–1863 рр. Почалося все із публікацій у журналі «Основа», де М.Костомаров виступив на захист української мови й літератури. У вченого з'явилися численні опоненти, у т.ч. й такі високоосвічені особи, як А.Блудова. Але їх протистояння проходило на епістолярному рівні, тому листування тут викликає особливий інтерес.

Зі змісту першого послання здогадуємося, що графиня вбачає «польську руку» у справі з українською мовою та наводить аналогії з історії Румунії і Сербії, визначаючи, відповідно, австрійський і хорватський вплив на румунську й сербську мови. М.Костомаров заперечує та наголошує, що у 1830-х рр. виникла потреба висвітлення життя і побуту простого народу, а, отже, і зближення з ним. Причому цей процес був характерний для цілої Російської імперії. Якщо у Москві, Ярославлі, Костромі всі звернулися до «великоросійської» мови, то у Харкові і Полтаві логічним буде звернення до «малоросійського» народу зрозумілою йому мовою. Українська література виступає засобом зв'язку з народом, оскільки вона, користуючись зрозумілою мовою, описує його повсякденне життя.

На думку історика, саме існування різних мов на території Росії не є ознакою роз'єднання. «Малоросійську народність» він називає «етнографічним різновидом єдиного російського народу», яка не висловлює претензій на географічне виокремлення своєї території: «Кордонів територіальних немає і бути не повинно»³⁸. Натомість неприязнь українця і росіянина пов'язана з внутрішніми проблемами взаємин між різними краями та містами. М.Костомарова не влаштовує втручання держави у цілком літературну

справу. Він пише: «Якщо у нас правління монархічне необмежене, а не деспотичне, то державність повинна дати спокій нашій мові й нашому бажанню розмовляти та писати нею. Якщо хто напише нею будь-що супротивне безпеці держави, переслідуйте його, але так само, як і тоді б його переслідували, якби він написав це тією ж мовою, яку ви приймаєте, але безвідносно до мови нашої»³⁹. Далі М.Костомаров підкреслює, що літературний рух української мови не може бути справою держави. Історик надзвичайно майстерно доводить право будь-якого народу на власну мову й літературу. Він виводить свою теорію розвитку української мови. Російський народ ділиться на два головних відгалуження – північноросійське та південноросійське, відповідно мова на два «наріччя» – великоросійське та малоросійське. За певних об'єктивних обставин перше досягло літературного значення. Чому тоді друге не має рівного того ж права, адже «малороси» становлять половину одного російського народу? Необхідно звільнити цей процес від будь-якого втручання – час розсудить, хто із двох народностей піде далі в інтелектуальному розвитку, але це можливо лише за умови повної свободи. М.Костомаров звинувачує «великоросів» у розпалюванні внутрідержавного конфлікту. У політичному плані будь-які перешкоди розвитку української літератури погано відібіються на цілому слов'янському світові.

Зі змісту наступного листа дізнаємося, що у дискусії брав участь і відомий український публіцист, археограф та громадський діяч М.Юзефович. Він, люблячи Україну й будучи ентузіастом українського руху, не уникнув імперського впливу, підпорядкувавши наукову діяльність політичним інтересам влади. М.Юзефович бачив в українофільстві «польську інтригу», до якої нібито був причетним М.Грабовський – визначний польський письменник і критик XIX ст. На думку М.Костомарова, українська література зародилася там, де поляки не мають жодного впливу. Українські письменники І.Котляревський, П.Гулак-Артемівський, Г.Квітка-Основ'яненко, А.Метлинський, О.Корсун, П.Кореницький та інші проживали, в основному, на території Східної України, польську мову знали погано або ж взагалі нею не володіли. Заперечити це неможливо, оскільки історик був із ними добре знайомий в юності. Що ж стосується П.Куліша, В.Білозерського, Т.Шевченка (яких М.Юзефович називав «мрійниками»), то вони взагалі позбавлені польського впливу, а Т.Шевченко навіть ставився до поляків вороже, оскільки вважав їх панамі, що нагадувало йому власне кріпацьке минуле.

Звичайно, М.Костомаров не заперечував, що деякі поляки писали свої твори українською з певним політичним підтекстом, але це не справило бажаного впливу, оскільки вони «бездарні, тупі та в'ялі»⁴⁰. Історик здивований, що М.Юзефович висловлює такі думки у листі, адже незадовго до цього при зустрічі у Петербурзі наголошував, що розвиток літератури «на Україні» – єдиний засіб боротьби проти «польського елементу», який загрожує «чужою цивілізацією і насаджуванням католицизму». Крім того, у польській літературі не зустрінеш доказів підтримки української справи за винятком поодиноких випадків, які губляться у хвилі польського національного фанатизму.

Підсумовуючи заперечення проти «польської інтриги», М.Костомаров робить висновки: 1) українська література виникла у східній частині України, де немає поляків, а більшість письменників (окрім Т.Шевченка) народилися на Лівобережжі; 2) Т.Шевченко зневажав поляків через обставини свого дитинства, а вони, своєю чергою, відповідали йому тим самим; 3) польська література не висловлює підтримки українському літературному рухові, навпаки – дивиться на цю справу зверхньо та з презирством; 4) українська

література не співчуває польському патріотизмові. Насамкінець, історик говорить про необхідність розмежувати науку і політику. Висвітливши наукові проблеми, М.Костомаров відобразив сучасну йому суспільно-політичну ситуацію, яка склалася у Російській імперії, а саме конфлікт необмеженої монархії і суспільства та необхідність реформації старого режиму в усіх сферах⁴¹.

А.Блудова багато у чому не погоджувалася з М.Костомаровим, проте в одному зі своїх листів вона писала: «Заради Христа залишайтеся вірним сином собі і Вашим сердечним переконанням [...] Будьте точкою опори для тих, котрі хочуть вивчати російську історію, а не втрачати час на демонстраціях»⁴². Як бачимо, графиня була солідарна з істориком у тому, що інтелектуальна праця для нього – це засіб ствердження істинності власних переконань, а твори – трибуна боротьби за них.

Щодо українсько-російсько-польських стосунків М.Костомаров полемізував і з відомим на той час слов'янофілом І.Аксаковим. У листі від 30 жовтня 1861 р. останній пише про свою любов до «Малоросії», без якої він «не розуміє повноти великоросійського розвитку». На його думку, «повне з'єднання з Росією» – історична необхідність, яка обов'язково відбудеться. Але І.Аксаков виступає проти української літературної мови, вважаючи, що для «малоросів» цілком вистачить і «загальноросійської мови та літератури», які, мовляв, «повністю відповідають потребам народу». Боротьба за українську літературну мову загрожує єдності Росії, оскільки вона збурює і галичан, які начебто вже готові потопити свій «племінний егоїзм в егоїзмі всеросійського народу, створеного з різних російських племен історією». І.Аксаков натякає щодо «зради» М.Костомарова «загальноросійській справі» шляхом підтримки претензій поляків на Україну⁴³. Останній не міг не прореагувати на таке послання й незабаром відповів опонентові у звичному народницькому дусі. Намір українського народу мати власну мову й літературу – природний для «історії народної думки, народних почуттів і намірів». Народ із власними особливостями життя, побуту, мови тощо є, і не можна однозначно передбачити його майбутнього. Усе залежить від історії. Для того, щоби вирішувати, якою дорогою йти, народові потрібно знати не тільки зовнішні його риси, але й душу. А в душі кожного українця «спить Виговський, Дорошенко, Мазепа – і пробудиться, коли настане нагода»⁴⁴. Загалом, історика найбільше лякала невизначеність опонента – він начебто не в опозиції до держави, але фактично проти українського народу. «Або [...] дійте заодно з III відділенням, або поважайте право південноросійського народу і не наказуйте йому мовчати своєю мовою й говорити вашою»⁴⁵. Щодо питання про друк у Галичині книжок російською, то М.Костомаров не мав нічого проти, але питання не в мові, а у виборі, навіть якщо цей вибір буде зроблено не на користь українськомовної літератури⁴⁶.

Хвиля українського і польського національно-визвольного руху змусила уряд перейти в наступ. У липні 1863 р. свій сумнозвісний циркуляр, який мав запобігти розвитку й поширенню українофільства як шкідливої течії, що прирівнювалася до польського повстання, підписує міністр внутрішніх справ Російської імперії П.Валуєв. Режим поступово стискає лежача, почавши із заборони видання навчальної та наукової літератури українською мовою. Відтак, справа й заходи М.Костомарова та його соратників набувають незаконного характеру.

Розглянемо ситуацію навколо Валуєвського циркуляру, спираючись на епістолярні джерела. Наступ імперської реакції у справі української літератури особливо загострився на початку 1863 р. Як уже зазначалося, М.Костомаров мав намір видати українською мовою Святе Письмо та Діяння апостолів.

Коли до київського цензурного комітету надійшов рукопис під назвою «Притчи Господа нашого Ісуса Христа українською мовою розказані», його голова О.Новицький 27 червня 1863 р.⁴⁷ звернувся з листом до міністра П.Валуєва, в якому виклав свій висновок. Насамперед, він повідомляв, що праця не була схвалена до друку за деяких причин, а саме: незабаром з'явиться україномовний переклад Євангелія П.Морачевського; названий рукопис має пройти духовну цензуру; питання викладання українською мовою досі не вирішене остаточно, а у пресі висловлюються думки, які обґрунтовано доводять, «що ніякої особливої малоросійської мови не було і бути не може, і що наріччя їхнє, уживане простим народом, є тією ж російською мовою, тільки зіпсованою впливом на неї Польщі, що загальноросійська мова також зрозуміла місцевому народу, як і великоросіянам, і навіть більш зрозуміліша за так звану українську мову, яка тепер придумується для нього деякими малоросами й особливо поляками. Осіб того кола, що посилюється, які доводять протилежне, більшість самих малоросіян звинувачують в якихось сепаративних задумах, ворожих Росії та небезпечних Малоросії». Тому-то цензор С.Лазов, якому було доручено опрацювати рукопис, не дав згоди на публікацію, побоюючись, що сприятиме поширенню шкідливого для держави руху. О.Новицький, зокрема, підкреслював складність становища цензора при розгляді подібних рукописів: «Мета їхня погана, сам зміст в основному не містить у собі нічого недозволеного Статутом про цензуру». Відтак С.Лазов просить виробити конкретне рішення щодо книг, «які породжують прагнення відокремити малоросійську мову і дати тутешньому народові можливість обходитися без використання загальноросійської мови». Суть справи О.Новицький звів до т.зв. «польської інтриги», начебто поляки «підтримують цю літературу, щоби самим переконати світ і москалів, що Русь – то не є Москва». Насамкінець робився висновок: «Щодо всього наведеного вище маю честь доповісти [...], чи не вважатимете за потрібне вжити якихось заходів супроти виявленого прагнення деяких малоросів, а разом із ними й поляків, відчужувати місцевий народ від загальноросійських мови й народності».

Реакція П.Валуєва була оперативною – уже 18 липня 1863 р. він направив імператорові проект циркуляра, який той завізував: «Височайше наказано виконати». У документі з посиланням на політичний підтекст справи констатувалося: «У С.-Петербурзі колишній професор Костомаров навіть збирає пожертви для видання дешевих книг на південноросійському наріччі». Далі міністр внутрішніх справ пропонував обговорити це питання з міністром народної просвіти, обер-прокурором Св. Синоду та шефом жандармів, оскільки вважав його особливо важливим⁴⁸. Після того, як Олександр II завізував документ, його було спрямовано до III відділення, обер-прокурора, київського та інших цензурних комітетів, а також у відомство міністра народної просвіти О.Головніна. Найцікавішою тут видається саме позиція останнього. У відповіді П.Валуєву від 20 липня 1863 р. він зазначав, що переслідування повинні зазнавати «сутність твору, думки, викладені в ньому, і взагалі вчення, яке він поширює, а зовсім не мова чи «наріччя», яким написано твір. Намір літераторів науково обробити кожную мову є корисним для просвіти та заслуговує на цілковиту повагу. «Вимогу ж Комітету, щоби було вжито заходів супроти систематичного напливу видань малоросійською мовою, я вважаю цілком необґрунтованою», – писав О.Головнін. Насамкінець він навів приклад із фінського досвіду з аналогічного питання, яке принесло урядові лише шкоду від того, що громадськість уважала помилковою подібну заборону⁴⁹.

М.Костомарову була відома позиція міністра народної просвіти, адже саме за його ініціативи він надрукував статтю про самотутність української мови і

відокремленість її від російської і польської у часопису відомства⁵⁰. Узагалі, О.Головнин ставився до історика з великою повагою й довірою. Як доказ можна навести його лист до М.Костомарова від 19 березня 1862 р., в якому повідомлялося, що йому забороняється читати публічні лекції. Із листом міністр надіслав розпорядження з поміткою «весьма секретно», яке просив згодом повернути⁵¹.

Цензурний комітет миттєво взяв на озброєння Валуєвський циркуляр, а у пресі з'явилися статті зі звинуваченнями справи видання книг українською мовою у «польській змові» (зокрема, у №136 газети «Московские ведомости»). М.Костомаров написав відповідь, яку планував опублікувати у газеті «Голос», але цього не дозволила цензура. Історик зрозумів, що уряд вирішив заборонити поширення української літератури й 23 липня 1863 р. написав листа самому авторові циркуляра. Насамперед, він просив П.Валуєва не вживати щодо справи звинувачень у солідарності з «польськими задумами» і дати можливість йому відповісти на закиди. Йому боляче чути про «малоросійське нареччя» як суміш польських слів і форм російської мови, про непотрібність його народові, про штучність мови, «яку хочуть нав'язати одинадцяти мільйонам». М.Костомаров просив дати можливість на рівних правах відповідати опонентам. Його хвилювала заборона уряду друкувати книги наукового змісту українською мовою. Історик звертався до міністра П.Валуєва, щоби той особисто зобов'язав редакцію надрукувати його відповідь у «Московских ведомостях». Насамкінець, М.Костомаров писав: «Прошу вашу вельможність вилучити з питання про видання книжок наукового змісту малоросійською мовою бездоказові та надзвичайно образливі для всіх тих, котрі мають честь належати до малоросійського племені, підозри у солідарності з будь-якими шкідливими задумами супроти святої справи народної просвіти; нехай опертям для цього питання стане суто науково-літературно-педагогічний ґрунт, і буде дозволено вільний обмін доказами pro et contra: тоді само по собі виявиться, що істинне й що помилкове»⁵². Загалом, зі змісту листа зрозуміло, що автор у відчаї від розуміння близького кінця «олександрівської відлиги» для українства: припинив існування часопис «Основа», знівельовалася справа українських недільних шкіл, у середовищі т.зв. «шістдесятників» запанувала зневіра. Його звернення до П.Валуєва звучало, як «глас вопиющего в пустыне». Але усвідомлення того, що він наражається на небезпеку, не зупинило М.Костомарова.

25 липня 1863 р. П.Валуєв запросив ученого до себе на дачу для приватної розмови. З «Автобіографії» дізнаємося про її зміст. Отже, міністр уважав справу популяризації книг для народної освіти нешкідливою, але на даний момент нею можуть скористатися ті, хто хоче «збунтувати народ», тому уряд змушений її призупинити. Тоді ж історик дізнався про заборону не тільки літератури наукового, а й навчального змісту. Як наслідок, побачили світ лише перший випуск «Священної історії» С.Опатовича (хоча й були готові до друку ще два – О.Г.) та «Щотниця» О.Кониського. Залишилися невиданими дві книги про життя святих і ще декілька підручників⁵³.

У справі створення перепон українству на чолі з М.Костомаровим неабияк «прислужився» М.Юзефович. Саме після його доповіді-записки про небезпечну для держави діяльність українофілів та потребу у запобіжних заходах і було підписано Валуєвський циркуляр, а згодом розпочалася підготовка закону 1876 р. Загалом М.Юзефович став важелем впливу на українофільський рух з імперського боку, оскільки був добре знайомий майже з усіма його активними діячами та їхніми намірами.

Отже, у 1850-х – на початку 1860-х рр. діяльність М.Костомарова була логічним продовженням недовершеної справи 1840-х рр. В умовах «олександрівської відлиги»

рівської відлиги» українофільський рух під проводом ученого набув систематизованого характеру, опертого на наукові дослідження. Епістолярна спадщина М.Костомарова відображає весь спектр різноманітних напрямів його діяльності, єдиною метою якої було духовне й культурне відродження українського народу як самостійного суб'єкта європейської цивілізації. У самосвідомості історика порівняно з 1840-ми рр. відбулися разючі зміни. Тепер він чітко позиціонував себе як українця і відверто заявляв про це в епістолярних джерелах.

Праці вченого і його громадська діяльність неоднозначно сприймалися суспільством. М.Костомаров в указаний період мав багато однодумців і не менше опонентів. Він перебував під постійним наглядом влади. Але його соціокультурне оточення (а це, в основному, інтелектуальна еліта) бачило у вченому активного борця за розвиток українства у кращих світових традиціях. Громадська та творча діяльність М.Костомарова – приклад самовідданості й жертвності в ім'я великої справи, який знайшов відгук не тільки у серцях його сучасників, а й нащадків.

¹ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В.А.Смолій, Ю.А.Пінчук, О.В.Ясь; вступ. ст. і заг. ред. В.А.Смолія. – К., 2005. – 543 с.

² Российский государственный архив литературы и искусства. – Ф.236. – Д.83. – Л.1–1 об.

³ Кравченко В.В. Нариси з історії української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х., 1996. – С.132–139.

⁴ Див.: Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и в русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.91.

⁵ Листи до Тараса Шевченка / Упор. В.С.Бородіна. – К., 1993. – С.88.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – С.103.

⁸ Лист Т.Шевченка до князя В.Долгорукова від 27.10.1858 р. // Шевченко Т. Повне зібрання творів / За ред. П.Зайцева, з доп. В.Міяковського. – Чикаго, 1960. – Т.1. – С.218.

⁹ Барвінський О. Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції і літератури // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1918. – Т.126/127. – С.82.

¹⁰ Д.К.М. [Д.К.Мороз]. Воспоминание о Н.И.Костомарове // Киевская старина. – 1891. – Т.34. – Кн.7. – С.75–82.

¹¹ Миллер А.И. Указ. соч. – С.87.

¹² Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С.502–514.

¹³ Мордовцев Д.Л. Исторические поминки по Н.И.Костомарову // Русская старина. – 1885. – №6. – С.615–648.

¹⁴ Миллер А.И. Указ. соч. – С.85.

¹⁵ Листи до Тараса Шевченка. – С.134.

¹⁶ Письмо Н.И.Костомарова к издателю-редактору «Русской старины» М.И.Семевскому // Русская старина. – 1880. – №3. – С.598.

¹⁷ Бухбіндер Н. Кілька записок М.І.Костомарова з 1869–1870 років // Україна. – 1929. – Кн.10/11. – С.72.

¹⁸ Мордовцев Д.Л. Указ. соч. – С.618–619.

¹⁹ Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. – К., 1959. – С.12.

²⁰ Мордовцев Д.Л. Указ. соч. – С.627.

²¹ Там же. – С.628.

²² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.22. – Спр.74. – Арк.2.

²³ Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського. – Ф.ЧИМ. №АЛ-527. – Арк.6–6 зв.

²⁴ Драгоманов М. Микола Іванович Костомарів. Життєписний очерк. – Л., 1901. – С.25.

- ²⁵ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (далі – ОР РНБ). – Ф.236. – Д.28. – Л.3–4 об.
- ²⁶ Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упор. О.Т.Гончар, Г.В.Пасеченко; відп. ред. і авт. вступ. ст. Ю.А.Пінчук. – К., 2003. – С.55.
- ²⁷ Барвінський О. Указ. праця. – С.82.
- ²⁸ Возняк М. Листування Костомарова з Кониським // Україна. – 1925. – №3. – С.73–74.
- ²⁹ Там само. – С.74.
- ³⁰ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Спр. №4082. – Арк.1–1 зв.
- ³¹ Возняк М. Указ. праця. – С.75.
- ³² Герцен А.И. Полное собрание сочинений в 30-ти т. – Т.8: Былое и думы. – Москва, 1956. – С.301.
- ³³ ОР РНБ. – Ф.377. – Д.805. – Л.1; Бухбіндер Н. Лист М.І.Костомарова до І.П.Корнілова // За сто літ. – К.; Х., 1930. – Кн.6. – С.122.
- ³⁴ ІР НБУВ. – Ф.22. – Спр.101. – Арк.1–2.
- ³⁵ Абрамович Н. З листування М.І.Костомарова з графинею А.Д.Блудовою // Україна. – 1926. – Кн.5. – С.80.
- ³⁶ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – С.579.
- ³⁷ Костомаров Н. Две русские народности // Основа. – 1861. – Кн.1. – С.33–80.
- ³⁸ Абрамович Н. Указ. праця. – С.82–83.
- ³⁹ Там само. – С.84.
- ⁴⁰ Там само. – С.87.
- ⁴¹ Там само. – С.89.
- ⁴² ІР НБУВ. – Ф.22. – Спр.81. – Арк.1.
- ⁴³ Иван Сергеевич Аксаков в его письмах // Киевская старина. – 1897. – №1. – С.52.
- ⁴⁴ Там же. – С.53.
- ⁴⁵ Переписка И.С.Аксакова с Н.И.Костомаровым // Русский архив. – 1906. – №2. – С.544.
- ⁴⁶ Там же. – С.546–547.
- ⁴⁷ Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К., 2001. – Т.5. – К.1. – С.312–313. Тут наводиться дата 27.07.1863 р. – очевидно, помилково, оскільки відповідь П.Валуєва датується 18.07.1863 р. О.Міллер вказує 27.06.1863 р., і це видається нам слушним (див.: Міллер А.И. Указ. соч. – С.111).
- ⁴⁸ Міллер А.И. Указ. соч. – С.112.
- ⁴⁹ Лист О.Головнина П.Валуєву // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т.5. – К.1. – С.322–323.
- ⁵⁰ Костомаров Н. О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским // Журнал министерства народного просвещения. – 1863. – Ч.119. – Сентябрь. – С.45–46.
- ⁵¹ ОР РНБ. – Ф.244. – Д.25. – Оп.І. – Л.12.
- ⁵² Лист М.Костомарова П.Валуєву // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т.5. – К.1. – С.317–318.
- ⁵³ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – С.595.

M.Kostomarov is in the spotlight of the article's author, while living in Russian Empire sociocultural environment of middle 1850 – early 1860. Covered in the light of famous wrighter's epistolary heritage is intellectual elite perception of his scientific and social work against the «Ukrainian question».